

Ю. Барабаш, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Референдум як спосіб вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом

Референдум в Ірландії з приводу ратифікації Лісабонської угоди, проведений 12 червня 2008 р., не тільки поставив великий знак питання перед прихильниками посилення інтеграційних процесів на Європейському континенті, але й ще раз змусив звернути увагу на існуючі проблемні питання у сфері державного будівництва країн об'єднаної Європи. Мова йде, насамперед, про співвідношення інститутів безпосередньої та представницької демократії при вирішенні питань, пов'язаних із функціонуванням Європейського Союзу. Ратифікаційний процес ще раз підтвердив, що ставити знак рівності між цими двома формами в сучасних умовах практично неможливо. І перш за все через те, що на фоні практично безпроблемного вирішення питання ратифікації Лісабонської угоди парламентами 18 країн-членів ЄС громадяни Ірландії на спеціальному референдумі висловилися проти цієї угоди. Причину цього ми схильні вбачати не тільки в особливому ставленні ірландців до посилення інтеграційних процесів (зокрема і через неможливість органів влади ЄС виправити ситуацію із зростанням цін на паливо та продукти харчування), але й у поступовій зміні підходів як владних структур, так і самих виборців до інститутів плебісцитарної демократії.

Питання референдарного процесу, можливостей цього інституту безпосередньої демократії у вирішенні питань державного суверенітету, а також теоретичних засад державного суверенітету були предметом дослідження таких вчених, як Ю. М. Тодика, В. Ф. Погорілко, М. Н. Марченко, В. М. Шаповал, В. Л. Федоренко, М. І. Оніщук, Д. С. Ковриженко, В. В. Карашук та ін. Метою цієї статті є аналіз використання інституту референдуму на Європейському континенті в аспекті вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом.

Повертаючись до аналізу ірландського референдуму 2008 р., слід також згадати про те, що стало причиною зупинення процесу конституційного реформування в об'єднаній Європі. Ми маємо на увазі процес прийняття Конституції Європи в 2005 р. Причиною ж стали результати

двох референдумів, у Франції та Нідерландах, на яких виборці висловилися проти прийняття конституційного акта (у Франції «проти» проголосувало 54,8 %, у Нідерландах — 62 %)¹. При цьому маємо зазначити, що громадяни двох інших країн-членів ЄС сказали на референдумах «так» Конституції Європи: в Іспанії підтримали Конституцію 76,73 % учасників референдуму, в Люксембурзі — 56,52 %². Разом з тим саме референдуми «французького» та «голландського» гатунку стали основною перепорою на шляху якісних перетворень у державному будівництві на Європейському континенті.

З одного боку, ці події слід сприймати як ще одне підтвердження справді демократичного режиму в європейських державах. З другого боку, чому ж тоді французькі можновладці вирішили через три роки відмовитись від використання інституту референдуму при вирішенні подібних питань. Йдеться про ратифікацію вже неодноразово згадуваної Лісабонської угоди. Цього разу питання було вирішено парламентом. Аналогічно вчинили і в Люксембурзі. «Парламентській» спосіб був також обраний в Австрії, Болгарії, Великій Британії, Греції, Данії, Естонії, Латвії, Литві, Мальті, Німеччині, Польщі, Португалії, Румунії, Словаччині, Словенії, Угорщині та Фінляндії³. З одного боку, те що названі 17 країн пішли саме таким шляхом, можна пояснити особливостями конституційного регулювання використання інститутів безпосередньої демократії, державного розвитку та конституційними традиціями. Так, наприклад, у Греції та Португалії не проводились референдуми ні щодо вступу до Європейського Союзу, ні щодо європейського громадянства, ні щодо введення євро, ні щодо Конституції Європи. При тому що тією ж Конституцією Португалії передбачено, що предметом референдуму можуть бути питання, які становлять суттєвий національний інтерес та мають бути вирішені Асамблеєю (парламентом) Республіки чи Урядом шляхом схвалення міжнародного договору (ч. 3 ст. 115). Схожа норма міститься і в грецькому Основному Законі (ч. 2 ст. 44). Таким чином, для проведення такого демократичного заходу були всі конституційні підстави.

На цьому фоні досить показовим є процес ратифікації Великою Британією Лісабонської угоди. Нагадаємо, що процес ратифікації здій-

¹ Референдуми в Європейському Союзі / Д. С. Ковриженко. – К., 2007. – С. 69.

² Там само. – С. 69.

³ Чехія вважає референдум в Ірландії перемогою над бюрократією. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://for-ua.com/world/2008/06/14/150847.html>

снювався за досить суперечливих політичних умов, після провалу ратифікації в Ірландії. На відміну від своїх ірландських колег, англійські політики вирішили, що ратифікаційний процес має відбутися в стінах парламенту: за наслідками нетривалого обговорення обидві палати Парламенту Великої Британії 18 червня 2008 р. схвалили Лісабонську угоду. Натомість три роки тому, коли мова йшла про ратифікацію Конституції Європи, тодішній прем'єр Тоні Блер обіцяв, що для ратифікації буде обраний саме референдарний спосіб. Це послужило підставою не тільки для обурення громадськості з приводу обраного урядом шляху, для надання згоди на обов'язковість Лісабонської угоди, але й навіть для звернення до суду бізнесмена, представника Консервативної партії Стюарта Уілера¹.

Такий детальний аналіз процесів ратифікації найважливіших документів об'єднаної Європи дуже тісно пов'язаний із питанням, заявленим як предмет даної статті. Справа в тому, що практично всі ці документи певною мірою стосуються питань державного суверенітету. При цьому їх важливість, а інколи, навіть і конфліктність, є причиною серйозних політичних дискусій як усередині країн, так і на рівні Європейського Союзу. Може виникнути запитання — наскільки ця проблематика актуальна для вітчизняної державно-правової практики. Вважаємо, що її актуальність для нашої країни є не менш значною, з огляду на ті процеси політичної інтеграції, до яких залучилась Україна. Йдеться, насамперед, про вступ нашої держави до Світової організації торгівлі, намагання вступити до Північноатлантичного альянсу (НАТО), декларація в майбутньому стати членом Європейського Союзу.

Як тут не пригадати події, що мали місце в українському політикумі при формуванні Уряду В. Ф. Януковича в 2006 р., блокуванні роботи Верховної Ради України на початку 2008 р. Тоді, як, до речі і зараз, одним із питань, через яке виникло багато суперечок та навіть серйозних протистоянь між ключовими політичними акторами, було питання вступу України до НАТО. У першій із описаних ситуацій конфлікт навколо нього майже був вирішений на політичному рівні, коли представники партій, представлених у парламенті V скликання, передбачили у підписаному ними Універсалі національної єдності, що питання щодо вступу України до цієї міжнародної організації буде вирішено на всеукраїнському референдумі (п. 27 Універсалу).

¹ Лісабонський договір ратифіцирован Соединенным Королевством Великобритании и Северной Ирландии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.euronews.net/ru/article/19/06/2008/house-of-lords-ratifies-lisbon-treaty

Загалом же, з приводу цієї та подібних проблем у літературі все більшого поширення набуває думка, що «вступ до СОТ, Європейського Союзу, до НАТО, до СЕП — це питання стратегічного вибору розвитку країни, які стосуються інтересів не тільки теперішнього, але і майбутнього поколінь громадян України», і тому такі питання слід вирішувати виключно референдарним шляхом¹. Не заперечуючи проти правильності постановки питання про необхідність врахування думки населення при прийнятті такого роду рішень, все-таки маємо зробити певні зауваження з приводу тенденцій розвитку плебісцитарної демократії на Європейському континенті в контексті механізмів вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом.

Перш за все необхідно звернути увагу на сучасне трактування категорії «державний суверенітет» у публічно-правових науках. Найчастіше ця категорія вживається у розумінні «визначальної і невід'ємної якості державної влади, яка засвідчує верховенство держави на своїй території та її незалежність у міждержавних відносинах»². При цьому підкреслюється безпосередній зв'язок державного суверенітету із народним суверенітетом: «суверенітет держави випливає із суверенітету державно-організованого народу й означає... не сукупність важливих владних повноважень, а особливу природу даного політичного утворення»³. З цього приводу М. М. Марченко зазначає, що «в триаді «суспільство — держава — державна влада» первинною ланкою є «народний суверенітет», що асоціюється, як правило, з «народовладдям», «народоправством»... вторинним — «державний суверенітет», як похідна властивість чи явище від “народного суверенітету”»⁴. Окрім цього, російський науковець цілком слушно наголошує на тому, що «носієм державного суверенітету, а разом з тим і «володільцем» суверенних прав та обов'язків є не державна влада або який би то не був державний орган, а сама держава»⁵.

На конституційному рівні питання державного суверенітету врегульовуються достатньо фрагментарно. Найбільш часто про державний

¹ Див.: *Тодыка О. Ю.* Народовластие в условиях глобализации. – Х., 2005. – С. 133.

² *Шаповал В.* Поняття держави і суверенітету в конституційному праві // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 1. – С. 74.

³ *Карацук В. В.* Державний суверенітет: підходи до класифікації та рівні дослідження // Держава і право. – 2006. – Вип. 34. – С. 65.

⁴ *Марченко М. Н.* Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 194.

⁵ Там само.

суверенітет згадується в перших розділах основних законів (у цих розділах, як правило, закріплюються засади конституційного ладу) при загальній характеристиці самої держави. Як приклад, відповідно до ст. 1 Конституції Республіки Македонія, Македонія є суверенною, незалежною, демократичною і соціальною державою. При цьому зазначається, що суверенітет Республіки є неподільним, невідчужуваним та таким, що не передається. У контексті попередньо означеної тези про взаємозв'язок державного суверенітету із народовладдям досить показовою є норма ст. 2 Конституції Латвії: «Суверенна влада держави Латвія належить народу Латвії».

У переважній же більшості випадків, якщо на конституційному рівні і згадується про суверенність певного суб'єкта (явища), то перш за все йдеться про суверенітет народу (нації). Так, розд. I Конституції Франції під назвою «Суверенітет» містить ст. 3, відповідно до нормативних положень якої національний суверенітет належить народу, який реалізує його через своїх представників чи шляхом референдуму. Ми схильні пояснювати такий стан речей усвідомленням Конституції, насамперед, як Основного Закону, що виконує обмежувальну функцію стосовно діяльності держави.

Однак при цьому мусимо зауважити, що відсутність такого безпосереднього об'єкта конституційного регулювання, як державний суверенітет, зовсім не означає, що на рівні Конституції не регулюються питання, пов'язані із державним суверенітетом, а в окремих випадках — і питання, що безпосередньо впливають із нього. Мова йде про передачу повноважень органами влади наднаціональним утворенням. Так, відповідно до ч. 1 ст. 20 Конституції Данії, повноваження, що надаються Конституцією державним органам Королівства, можуть бути в межах, встановлених законом, делеговані міжнародним організаціям, створеним за взаємною згодою з іншими державами з метою сприяння розвитку міжнародного правопорядку і співробітництва. Значущість такого роду питань підкреслюється тим, що прийняття датським парламентом рішень з приводу делегування державних повноважень наднаціональним утворенням передбачає особливу кваліфікаційну вимогу: «за» повинні проголосувати не менш 5/6 від загальної кількості членів Фолькетингу (парламенту). Альтернативним (на випадок, коли такої кількості голосів не набереться, але при цьому за його підтримку висловиться проста більшість парламентаріїв) такі питання можуть бути вирішені на референдумі.

Відразу хотілося б відзначити досить неоднозначне застосування інституту референдуму в цій Скандинавській країні. Найбільш ілюстра-

тивним у контексті неоднорідності «референдарної» практики можна вважати подвійний референдум з питання ратифікації Маастрихтського договору (взагалі ж у Данії було проведено 5 референдумів з питань європейської інтеграції). Нагадаємо, що з цього документа по суті почався відлік часу такого важливого міждержавного утворення, як Європейський Союз. Тоді, на початку 90-х років минулого століття, датські високопосадовці вирішили отримати всенародне схвалення для цього доленосного кроку в розвитку датської державності. Перший референдум з приводу ратифікації Маастрихтського договору, що відбувся в 1992 р., не дав очікуваного результату — проти ратифікації виступили 50,7 % данців, які взяли участь у референдумі. Однак тамтешні політики не зупинились на цьому: через рік був проведений повторний референдум, на якому громадяни Данії продемонстрували зовсім протилежну позицію щодо майбутнього єдиної Європи, ніж ту, з якою вони виступили на референдумі річної давнини: 56,8 % «за» — таким був результат референдуму 1993 р.¹

Вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на цьому «референдарному» марафоні. Зокрема, потребує більш детального пояснення наша попередня теза про бажання данських політиків провести повторний референдум. Насамперед, мусимо зазначити, що Данія є одним з яскравих взірців північноєвропейського парламентаризму, чи не найголовнішим проявом якого є можливість здійснення тією чи іншою політичною партією тривалого урядування за умов у неї відсутності підтримки в стінах парламенту більшості депутатів, тобто досить часте перебування при владі так званих урядів меншості. А отже, коли подібний Уряд звертається до виборців за підтримкою своїх рішень через інститут референдуму, передбачити результат останнього досить важко, оскільки до громадян звертається політична сила, яка не користується підтримкою абсолютної більшості населення.

Загалом же основними акторами в політичній системі Данії є Ліберальна партія, Соціал-демократична партія, Соціалістична народна партія, Консервативна народна партія, Християнська народна партія, Партія Прогресу, Партія Радикальних Лібералів, Партія «Демократів Центру» та ін. Слід зазначити, що у зовнішньополітичній сфері практично всі політичні сили (за винятком, мабуть, Соціалістичної народної партії) є прихильниками євроінтеграції. Однак, незважаючи на таку «євроспрямованість» провідних політичних акторів, референдуми, при-

¹ Див.: Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдне право України. – К., 2006. – С. 354–355.

свячені питанням інтеграції, не кожного разу давали очікуваний результат.

Взагалі говорячи, данський досвід врегулювання питань участі у житті єдиної Європи є достатньо специфічним. Показовим щодо цього є факт практично самостійної участі окремої територіальної одиниці (хоча і такої, що має особливий правовий статус) у прийнятті рішень стосовно співпраці з іншими країнами-учасницями Європейських Співтовариств. Йдеться про особливі стосунки Гренландії, самоврядної території у складі Данії, з іншими європейськими державами, а саме, про так звані «Гаагські преференції». Одним із значних напрямків промисловості на цьому острові є рибальство. Вступ Данії до Європейського Економічного Співтовариства поставив цю галузь у досить скрутне становище. Мешканці Гренландії виступили «проти» ще на відповідному референдумі щодо вступу всієї країни до цього міждержавного об'єднання. Проблема загострилась після прийняття в 1979 р. Закону про розширення внутрішньої автономії Гренландії. Щоб якось залагодити існуючі протиріччя, було ухвалено рішення про вихід Гренландії із ЄЕС. Європейські країни в цьому випадку вдалися до досить незвичного як для європолітики кроку — уклали угоду про доступ в економічну зону Гренландії за відповідну щорічну плату. До того ж гренландці набули права бути представленими на рівні органів ЄС, а також права безмитного ввезення рибопродукції на територію ЄС. Ще раз нагадаємо, що загострення відносин між Гренландією та країнами-членами Європейського співтовариства почалось після того, як на референдумі 2 жовтня 1972 р., що проводився на території всієї Данії з приводу вступу до ЄЕС, 70,3 % гренландців, які взяли участь у референдумі, проголосували «проти», тоді загальний результат плебісциту був позитивний — 63,3 % виборців проголосували за вступ Данії до ЄЕС¹. Загалом же «евроскептицизм» характерний не тільки для данців, що проживають на території згаданого острова. Практично щоразу, коли проводились референдуми з приводу участі Данії у житті єдиної Європи (5 разів), урядовим політичним силам, а інколи і формально опозиційним до них фракціям у парламенті доводилось докласти чимало зусиль, щоб дістати мінімально можливий позитивний результат на плебісциті.

Повертаючись до питання про «подвійний» референдум з приводу Маастрихтської угоди, зазначимо, що перший референдум 1992 р. був

¹ Див.: *Исаев М. А.* Основы конституционного строя Дании. – М., 2002. – С. 92–93; *Svensson P.* Five Danish referendums on the European Community and European Union: A critical assessment of the Franklin thesis // *European Journal of Political Research.* – 2002. – Vol. 41. Is. 6. – P. 737.

ініційований коаліційним Урядом «меншості», при цьому до складу коаліції входили Християнська народна партія, Партія Радикальних Лібералів та Партія «Демократів Центру». Пішовши за вже згадуваною процедурою, визначеною ч. 1 ст. 20 Конституції Данії, коаліція не отримала бажаних 150 голосів («за» ратифікацію угоди проголосувало 130 депутатів при 25 — «проти»)¹. Тому на 2 червня 1992 р. був призначений референдум. Зазначимо, що урядову коаліцію підтримала досить впливова Соціал-демократична партія. Однак, незважаючи на таку політичну підтримку, результат референдуму був негативним. За резолюцією, прийнятою комітетом з європейських справ Фолькетингу, «Данське “ні” Європейському Союзу свідчить про факт, що більшість данців не бажають Сполучених Штатів Європи». «Однак, — говориться в резолюції, це не є «ні» членству в Європейських Співтовариствах чи Європейській співпраці»².

Події, що розвивались далі, на наше глибоке переконання, є результатом демократичного політичного діалогу всередині країни та за її межами. Виходом із ситуації, що могла перерости у серйозну політичну кризу, стало підписання 30 жовтня 1992 р. практично всіма політичними силами, представленими у Фолькетингу (окрім Партії Прогресу), так званого «Національного компромісу». У цьому політичному документі було викладено бачення данського політикуму майбутнього Європейської співпраці. Зокрема, в ньому йшлося про ті напрямки спільної європолітики в межах майбутнього Європейського Союзу, в яких Данія не збирається брати участь. Це такі, як запровадження єдиної валюти, передача суверенних прав у частині правосуддя та діяльності правоохоронних структур, а також участь у спільній оборонній політиці³. За наслідками референдуму та ухваленого «Національного компромісу» відбувся євросаміт в Единбурзі (11–12 грудня 1992 р.), на якому був ухвалений висновок, частина «В» якого була присвячена участі Данії у Європейському Союзі. По суті цей документ засвідчив готовність урядів багатьох європейських держав піти на поступки Данії заради її участі у ЄС. Зокрема, мова йшла про можливість встановлення винятків для цієї країни в частині спільної монетарної політики, політики у сфері

¹ *Svensson P.* Five Danish referendums on the European Community and European Union: A critical assessment of the Franklin thesis. – P. 740.

² *Krunke H.* Peoples' Vengeances. From Maastricht to Edinburgh: The Danish Solution // *European Constitutional Law Review.* – 2005. – Vol. 1. – P. C. 341.

³ <http://www.eu-oplysningen.dk/upload/application/pdf/97ca9e4c/EU%20kompromis.pdf>

правосуддя тощо. Тобто, по суті, йшлося про вимоги, зафіксовані у «Національному компромісі»¹.

Звичайно, що після таких подій стало можливим проведення повторного референдуму в травні 1993 р. На ратифікаційний плебісцит було повторно винесено Маастрихтський договір, але на цей раз спільно із документом, прийнятим в Единбурзі. Результат, як вже ми раніше наголошували, був позитивним. Слід зазначити, що цей референдум був проведений за ініціативою вже нового коаліційного Уряду: до попередньої коаліції ввійшла Соціал-демократична партія, а її лідер П. Н. Расмусен очолив новий Уряд².

Таким чином, данський досвід переконує нас, що на сьогоднішній момент існує розходження між виборами та референдумом як двома інститутами безпосередньої демократії. Розходження виявляється в тому, що незважаючи на значний рівень підтримки громадянами тієї чи іншої політичної сили на останніх парламентських виборах, вона у багатьох випадках не може розраховувати на аналогічну підтримку при проведенні референдуму, ініційованого цією політичною силою. Виборці із ключових питань подальшого розвитку державності в багатьох ситуаціях мають свою власну позицію, що часто не збігається із позицією партії, яку вони підтримують. І причин для цього може бути безліч. Найбільш прозаїчною є слабке усвідомлення значення та змісту схвалюваного на референдумі рішення. Як це, наприклад, мало місце на вже згаданому нами референдумі в Ірландії в 2008 р. з приводу ратифікації Лісабонської угоди. Багато з тих, хто взяв участь у цьому плебісциті, не приховували того факту, що не розуміють, про що йдеться у цій угоді, а також того, що навіть не читали її. Серед інших причин аналітики називають зростання недовіри до політичних лідерів³. Особливо це характерно для країн Східної Європи, що не так давно перейшли на шлях побудови демократичної державності. «Пам'ятаючи про досвід комуністичних режимів, виборці в нових демократіях вважають, що вони самі повинні вирішувати найбільш важливі політичні і конституційні питання, а не віддавати їх на відкуп виборним органам влади»⁴.

¹ *Krunke H.* Peoples' Vengeances. From Maastricht to Edinburgh: The Danish Solution. – P. 346.

² *Svensson P.* Five Danish referendums on the European Community and European Union: A critical assessment of the Franklin thesis. – P. 743.

³ Див.: *Бартоле С.* Членство в Европейском Союзе, пересмотр конституций и референдумы // Сравнительное конституционное обозрение. – 2004. – № 3. – С. 158.

⁴ Там само.

При цьому фактор «різної референдарної орієнтації виборців і політичних партій» може мати як негативний, так і позитивний потенціали. Щодо останнього, то фактор альтернативної позиції виборців на референдумі може бути використаний урядовими структурами, коли провідні політичні сили не відчують належної підтримки населення.

Знову ж таки для ілюстрації вказаної тези звернемось до досвіду Данії. Коли «консервативно-ліберальний» Уряд П. Лютера ухвалив наприкінці 1985 р. рішення про необхідність ратифікації Єдиного Європейського акта, у нього були два шляхи вирішення цієї проблеми: перший — призначення дострокових виборів, другий — проведення консультативного референдуму. З огляду на те що результати нових виборів могли негативно позначитися на перспективах партій, які входять до коаліції, було ухвалено рішення про проведення референдуму. Все це змогло відбутися через отримання урядовою коаліцією згоди двох великих опозиційних партій, Соціал-демократичної та Радикальних Лібералів, на прийняття рішення щодо Єдиного Європейського акта відповідно до рішення, прийнятого на такому референдумі¹.

Тому, на наше глибоке переконання, у процесі конституційного реформування має бути приділена належна увага питанню запровадження спеціального механізму прийняття рішень, пов'язаних із державним суверенітетом. Як варіант можемо запропонувати процедуру, наближену до данської.

Перед цим маємо зважити на такі моменти. Згідно зі ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Повноваженнями по ратифікації міжнародних угод наділена виключно Верховна Рада України (п. 32 ч. 1 ст. 85 Конституції України). При цьому передбачається, що укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Слід також врахувати, що для внесення змін до розділів Конституції, які стосуються функціонування державного механізму, не потрібно проводити референдум. Тобто цілком імовірно, що парламент може ратифікувати подібні інтеграційні угоди, навіть вдавнись для цього до відповідного реформування Основного Закону, без урахування думки народу.

Тому ми вважаємо, що саме референдум має розглядатись як остаточний етап у процедурі прийняття рішень, пов'язаних із державним

¹ *Svensson P.* Five Danish referendums on the European Community and European Union: A critical assessment of the Franklin thesis. – P. 738.

суверенітетом. При цьому до механізму вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом, має бути обов'язково залучений парламент як загальнонаціональний представницький орган, що покликаний виражати настрої та інтереси виборців. Подібного роду рішення не повинні прийматись в обхід інституції, яка має виключне право виступати від імені усього народу. Також вважаємо, що якщо в стінах парламенту питання ратифікації угоди знайде підтримку кваліфікованої більшості у розмірі, що свідчитиме про наявність консенсусу щодо відповідного інтеграційного процесу (наприклад, 2/3 від конституційного складу Верховної Ради), то проведення референдуму можна визнати необов'язковим.

У будь-якому разі слід визнати, що проблема конституювання механізму ухвалення рішень, що стосуються державного суверенітету, має знайти якнайшвидше своє вирішення з огляду на серйозне посилення інтеграційних процесів у світі та широке залучення до них України.